

1-ТОМ

Қазак
әдебиетінің
тарихы

Фольклортық
кезеңі

**«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ
ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Алматы
2008

«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫН
ІСКЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Әшімбаев М., *кеңестің төрағасы*
Аскаров А.А., *жауапты хатшы*

Қоғамдық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов С.
Аяған Б.Г.
Әбусейітова М.К.
Әжіғали С.Е.
Әлімбаев Н.
Әуезов М.М.
Байпақов К.М.
Биекенов К.У.
Бурханов К.Н.
Досжан А.Д.
Құл-Мұхаммед М.А.
Есім Ғ.
Қаскабасов С.А.
Қошанов А.
Нысанбаев Ә.Н.
Салғара Қ.
Самашев З.
Сариева Р.Х.
Сейдімбек А.С.
Сұлтанов К.С.
Тұяқбаев К.К.
Түймебаев Ж.К.
Хұсайынов К.Ш.
Шаймерденов Е.

Қазак
әдебиетінің
тарихы

Он томдық

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОСТАВ:

ҚИРАБАЕВ С.С., ҚР ҰҒА-ның академигі, төраға;

ҚАСҚАБАСОВ С.А., ҚР ҰҒА-ның академигі, төрағаның
орынбасары;

БЕРДІБАЙ Р.Б., ҚР ҰҒА-ның академигі;

ЕЛЕУКЕНОВ Ш.Р., филология ғылымдарының докторы,
профессор;

НҰРҒАЛИЕВ Р.Н., ҚР ҰҒА-ның академигі.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Қазак әдебиетінің тарихы

1 -ТОМ

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Жалпы редакциясын басқарған –
Қазакстан Республикасы
Ұлттық ғылым академиясының академигі
Сейіт ҚАСҚАБАСОВ

Алматы
2008

ББК 83.3. (5 Қаз)

Қ 17

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ КЕҢЕСІ ҰСЫНҒАН**

Томның редакциялық алқасы:

Абылқасымов Б.Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Әзібаева Б.У. – филология ғылымдарының докторы;

Елеукенов Ш.Р. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Керім Ш.К. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Қасқабасов С.А. – ҚР ҰҒА-ның академигі;

Қирабаев С.С. – ҚР ҰҒА-ның академигі;

Матыжанов К.І. – филология ғылымдарының докторы;

Сейдімбеков А.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор;

Ыбыраев Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор.

Жауапты шығарушы – Әлмұханова Р.Т., филология ғылымдарының кандидаты.

Қ 17 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том.

Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.

Т. 1. – 812 б.

ISBN 978-601-03-0005-7

«Қазақ әдебиеті тарихының» бірінші томы ұлттық фольклорымыздың тарихына арналған. Осы уақытқа дейін фольклор тарихи тұрғыдан зерттелген емес. Бұл томда тұңғыш рет қазақ фольклорының ұзақ даму жолдары қарастырылған. Атап айтқанда, ежелгі замандағы фольклордың сипаты, орта ғасырларда фольклордың көркем руханиятқа айналғаны және жана дәуірде фольклор жанрларының өзгеріп, соны формалардың пайда болғаны зерттелген. Соның нәтижесінде фольклордың көне түрлері есте жоқ ескі заманда туып, алғашқы синкреттіліктен арылғаны, көп ғасырлар бойы дамудың арқасында қарапайымдықтан көркемдікке жеткені, сөйтіп, қазіргі көп жанрлы, профессионалды әдебиетімізге, өнерімізге негіз болғаны дәлелденген.

Қ 4603020000
00 (05) 08

ББК 83.3. (5 Қаз)

ISBN 978-601-03-0005-7 (1-т)
978-601-03-0004-0
общ

© М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институты, 2008
© «ҚазАқпарат» баспасы, көркемдеу, 2008

РЕДАКЦИЯЛЫҚ БАС АЛҚАДАН

Кезінде өте жоғары баға алған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты 6 кітаптан тұратын іргелі еңбектің жарық көргеніне 40 жылдан астам уақыт өтті. Содан бері қоғамдық өмірде орасан өзгерістер болды, саяси-экономикалық реформалар жүргізілді. Бүкіл әлемге ықпал жасаған Советтік Социалистік Республикалар Одағы деген империя құлады. Соның нәтижесінде отарлықта болған ұлттық республикалар жеке-жеке мемлекет құрып, тәуелсіздікке ие болды. Кенес өкіметінің құлауымен бірге Коммунистік партия да биліктен қуылды. Сөйтіп, коммунизм идеясы мен коммунистік идеология да ресми өмірден шеттетілді. Социалистік өмір салтының орнына капиталистік орнықты. Жанадан пайда болған тәуелсіз мемлекеттер сияқты Қазақстан Республикасы да нарықтық экономикаға көшіп, соның заңдылығына сәйкес өмір сүре бастады. Осының бәрі қоғамның рухани өміріне зор әсер етті. Тәуелсіздіктің қарсаңында, дәлірек айтқанда, 1985-86 жылдары басталған «қайта құру» үдерісінің кезінде компартияның таптық солақай идеологиясының салдарынан «ұмыттырылған» көптеген талантты ақын-жазушыларымыз ақталды, олардың шығармалары жарыққа шығарылды, зерттеле бастады. Ал, тәуелсіздікке қол жеткеннен кейінгі кезеңде цензура мен идеологиялық қыспақ жойылғанының арқасында бұрын жабық жатқан деректер, жаңа есімдер, белгісіз боп келген, яки тыйымға түскен шығармалар анықталды. Сонымен қатар мәдениетімізде, әдебиетімізде, ғылымда жаңа көзқарас, плюрализм пайда болды, бұрынғы халықтық мұраға, ақын-жыраулар шығармашылығына деген қатынас оңға өзгерді, әдебиетті, өнерді бағалауда жаңа шарттар мен соны ұғымдар, тұжырымдар қалыптасты. Кенес өкіметіне дейінгі және XX ғасырда дүниеге келген құндылықтарымызды

жан-жақты, объективті түрде бағамдауға мүмкіндік туды. Мемлекет тарапынан да бұл мәселеге үлкен мән берілді. Соның айқын бір айғағы – жүзеге асып жатқан «Мәдени мұра» атты Мемлекеттік бағдарлама. Бұл бағдарламада да көп ғасырлық фольклорымыз бен әдебиетіміздің тарихын зерттеу қажеттігі нақтылап айтылды. Міне, осы айтылған жағдаяттар қазақ әдебиетінің тарихын жана тұрғыда жазуды міндеттеді.

Осы ауыр да жауапты міндетті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты өз мойнына алып, «Қазақ әдебиетінің тарихын» 10 том көлемінде жазып, жарыққа шығарып отыр. Оның камтыған мерзімі ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі, дәлірек айтқанда, 2001 жылға дейінгі уақыт. Яғни, шамамен айтқанда, бірнеше мыңжылдықты камтиды. Бұл еңбектің ең басты жаналығы – әдебиетті, сөз өнерін зерттеуде, шығармаларды талдауда мүмкіндігінше саяси-идеологиялық ұстанымның колданылмауы және ұлттық әдебиетіміздің көркемдік, жанрлық жағынан даму барысын жүйелі түрде зерделеу, оның өнерлік заңдылықтары мен қасиеттерін ашу. Екінші сөзбен айтқанда, біздің бүгінгі әдебиетіміздің қайнар көзі қандай еді, оның жанрлары өз бастауын қайдан алды, олар әр дәуірде қандай түрде болды, қандай өзгерістерді бастан кешірді, бүгінгі жағдайы, дамуы қалай, міне, 10 томнан тұратын еңбек осы мәселелерді қарастырады. Әр томның өзінің міндеті мен аспектісі бар, олар жеке-жеке томдардың кіріспелерінде айтылған.

Кенес Одағы кезінде біздің әдебиетті «младописьменная литература» санатында қарайтын. Бұл тұжырымның кате екенін өмір көрсетті. Сондықтан айтылмыш еңбектің тұғырлық концепциясы – бізге мұра боп жеткен сөз өнеріміз ерте заманнан бері үш түрлі болғаны және олардың бір-бірімен қатар ғұмыр кешіп, дамығаны ақиқат. Олар – фольклор, авторлық ауыз әдебиеті және жазба әдебиет. Фольклор – есте жоқ ескі рулық заманда туып, біздің дәуірімізге жетіп, бүгінгі мәдениетіміздің бір бөлігі болып отыр. Оның даму жолдары мен кезендері тұңғыш рет тарихи тұрғыдан зерделенді. Фольклордың мифтік, діни-нанымдық, ғұрыптық негізде пайда болған ең көне нұсқаларының қалай және қандай жолдармен көркем фольклорға айналғаны біртұтас үдеріс ретінде қарастырылды. Сөйтіп, ұлттық фольклорымыз ежелгі заманда, орта ғасырларда, жана дәуірде қандай болды, оның қарапайымдықтан көркемдікке жетуі қалай жүрді деген мәселелер өз шешімін тапты. Жалпы, фольклордың өзі мүлде жаңаша зерттелді.

Бұрын жазылған «Қазақ әдебиетінің тарихында», басқа да

еңбектерде «ауыз әдебиеті» деген ұғымға фольклорды да, ақын-жыраулардың шығармаларын да сыйғызып келдік. Екеуінің аражігі толық ашылмады. Соңғы жылдарда сөз өнерінің осы екі түрін бөліп, бірін «фольклор», екіншісін «авторлық ауыз әдебиеті» деп тану қажеттігі дәлелденіп жүр. Еңбектің авторлық ұжымы екінші тұжырымды қисынды деп тауып, авторлық ауыз әдебиетін бөле-жармай, жалпы әдеби дамудың арнасында қарастырды. Мұнда бір байқалған заңдылық — көшпелі-бақташылық салттағы мемлекеттерде міндетті түрде жыраулар институты болатындығы. Оны көне Түркілер қағанаты мен Алтын Орда, әсіресе, Қазақ хандығы тұсындағы әдебиеттен аңғаруға болады.

Жазба әдебиетіміздің де ертеден бері өмір сүріп келе жатқаны еңбектің арнаулы томдарында айқын көрсетілген. Ежелгі сак, ғұн, үйсіндерден қалған әдеби жәдігерлер, түркілер қағанатының тасқа қашап жазған мәтіндері, сондай-ақ орта ғасырларда қолжазба қалпында сақталған шығармалар мен жана дәуірде баспадан шыққан туындылар — бәрі түгелімен жазба әдебиетке жатады. Рас, Қазақ хандығына дейінгі әдебиет ескерткіштері — бүкіл түркі халықтарына ортақ. Ендеше, оларды біз де әдебиетіміздің дүниелері деп қабылдауымыз керек. Осы идея қол жеткен материалдар негізінде дәлелденді.

Жаңа дәуірдегі әдебиетіміз Кеңес өкіметі тұсында ең көп жапа шеккені белгілі. XIX ғасырда жасаған Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөнкеұлының, Шәңгерей Бөкеевтің шығармашылығы жаңа тұрғыда қаралып, жаңаша бағамдалды. Сондай-ақ XIX-XX ғасырлар аралығында өмір сүріп, тарихтан шығарылып тастаған Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржакып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Ғұмар Қарашев, Нарманбет Орманбетұлының, т.б. ақын-жазушыларымыздың шығармалары бұл еңбекте арнайы талданып лайықты бағасын алды. Және қисынсыз дауға ұшыраған «Абай мектебі» өкілдерінің де шығармашылығы қамтылды. XX ғасырда ұлттық әдебиетімізді бйікке көтеріп, әлемдік аренаға шығарған аса талантты қаламгерлеріміздің шығармашылығы кең әрі объективті түрде, жаңа көзқарас негізінде талданды.

Тәуелсіздікке ие болғаннан соң әдебиет жаңа арнаға түсті, оның тақырыптық аясы кеңейді, көркемдік-шығармашылық мүмкіндігі артты. Оқырман назарына ұсынылып отырған осы ұжымдық еңбектің соңғы, 10-шы томы тәуелсіздіктің алғашқы он жылындағы әдеби-көркем үдеріске арналды. Мұнда әдебиеттің

проза, поэзия, драматургия жанрлары жан-жақты талданып, олардың ішкі түрлері де сипатталды. Бұл шақтағы әдебиеттің социалистік реализм әдісінен шығып, идеологиялық ұстанымнан тазара бастағаны және плюрализмге қарай бет бұрғаны байқалады. Қаламгерлер әдебиеттің, өнердің міндет-мақсаты өзгергенін, ендігі жерде шығарма тек көркемдік-эстетикалық құндылығы жағынан бағаланатынын сезінген секілді. Мұны осы он жыл ішінде шыққан бірсыпыра романның рухани, имандылық мәселелерге көңіл бөлгені айғақтайды. Сонымен бірге елдің әр дәуірдегі тарихы, тыныс-тіршілігі де біраз шығармаларға арқау болғаны көрінеді. Жалпы, тәуелсіздік жылдары әдебиетіміз қай жағынан болса да жаңара бастағаны айқын аңғарылады.

Сонымен, қорыта айтқанда, аса күрделі әрі үлкен жұмыс аяқталып, жұртшылыққа ұсынылып отыр. Сөз жоқ, мұндай ауқымды еңбектің жетістігімен бірге кемшіліктері де болады. Өкінішке қарай 70 жыл бойы санаға сіңген, ұстанымға айналған кеңестік кейбір ұғымдар зерттеуде әлі де болса бой көрсетеді. Сонымен қатар «Әдебиет тарихына» енбей қалған қаламгерлер де жоқ емес. Бірақ авторлық ұжым бұл тұста мынадай шартты ұстанды: әдебиет тарихы көркем ойдың даму жолдары мен заңдылықтарын қарастырады. Сол себепті оған қоғамның, халықтың рухани өміріне үлкен әсер еткен, мәдениеттің, эстетиканың дамуына айтарлықтай үлес қосқан, ұлттық көркем ойды биікке көтерген аса көрнекті суреткерлер енеді, тарихтан орын алуға лайық деп солар танылуға тиіс деген принцип негізге алынды. Бұрынғы «Әдебиет тарихында» болған кейбір авторлардың жаңа жазылған «Әдебиет тарихына» кірмеу себебі – осы. Бүгінгі акын-жазушыларымыздың тарихтағы орнын келешек ұрпақ анықтайды деп сенеміз.

КІРІСПЕ

«Қазақ фольклорының тарихы» деген ұғым мен зерттеу дәл өз мағынасында осы уақытқа дейін арнайы түрде күн мәселесіне қойылған емес. Оның бірнеше себебі болды. Біріншіден, ғылымда фольклорды жеке көркем жүйесі бар, көп өзіндік белгілерімен ерекшеленетін руханият деп түсінбей, оны көркем әдебиеттің бір саласы деп ұғыну орныққан еді. Соның салдарынан фольклор тарихы — әдебиет тарихы деп қарастырылып жүрді. Екіншіден, фольклортану ғылымының өзі де көп уақыт бойы әдебиеттанудың ішінде жүрді және сол әдебиеттанудың теориялық, әдіснамалық амал-құралдарына сүйеніп, соларды пайдаланып келді. Әлбетте, одан ол үлкен зиян шеккен жоқ, бірақ фольклордың көптеген қасиетін толық тани алмады. Үшіншіден, әдебиет тарихы жүйелі түрде, кезең-кезеңге бөлініп зерттелді де, фольклор синхронды түрде, бізге жеткен қалпы бойынша сипатталып, оның тарихи даму жолдары, қандай дәуірлерді бастан кешкені ескерілмеді, жеке-жеке жанрлар ғана зерттеліп жүрді. Әрине, фольклордың, дәлірек айтқанда, қай шығарманың нақ қай жылы немесе қай ғасырда туғанын, оның қандай өзгеріске ұшырағанын дәп басып айту мүмкін емес. Сол себепті де бұрынғы Кеңес Одағы тұсындағы ғалымдар да, қазіргі кезеңдегі оқымыстылар да фольклордың тарихын дәуір-дәуірге бөліп зерттеуге көп бармады, ал барған күннің өзінде маркстік-лениндік әдіснамадан шыға алмай, таптық формациялар бойынша қарастыруға мәжбүр болды. Бірақ бұл жол тұрпайы социологияға ұрындырды. Мәселен, 1950-1960 жылдар аралығында орыс фольклортану ғылымында орыс

фольклорының тарихына арналған бірнеше еңбек жарық көрді¹. Бұл кітаптарда фольклордың тарихы феодализм дәуіріндегі, капитализм кезеңіндегі, совет тұсындағы деп жіктеліп қаралды да, әр дәуірлеудің өзі ғасырлар мен нақты жылдарға бөлінді және фольклордың тарихы көркем ойдың даму тұрғысынан емес, әлеуметтік тұрғыдан, езілуші таптың шығармашылық қабілетін дәріптеу мақсатында зерттелді. Кезінде ол еңбектер үлкен сынға да ұшыраған болатын.

Қазақ ғалымдары да қазақ фольклорының тарихына арналған алғашқы үлкен еңбекті 1948 жылы жарыққа шығарды². Бұл еңбек те (қолжазба күйінде-ақ) кезінде сынға ұшырады, бірақ сынғылымнан аулақ, саяси-идеологиялық сипатта болды да, аталмыш кітап «зиянды» деп танылып, ғылыми айналымнан алынып тасталды³. Ал, шындығына келгенде, бұл еңбек – үлкен жұмыстың игілікті бастамасы еді, өйткені, сол тұстың өзінде-ақ қазақ әдебиетінің тарихын бірнеше том етіп жазу көзделген-ді. Сөз жоқ, бұл кітап – өз дәуіріне тән ғылыми тұжырымдарға сүйенді, сондықтан оның теориялық сапасынан гөрі идеологиялық, саяси ұстанымы басым болды. Дей тұрғанмен, бұл еңбекте фольклордың тарихын жанрлар арқылы зерттеуге талпыныс болғанын айтпасақ болмайды. Мәселен, тоғыз бөлімнен тұратын томның бірінші бөлімі қазақ фольклорының зерттелуіне арналса, содан кейінгі екінші бөлімді пайда болу мерзімі жағынан ең көне деп есептелетін ғұрыптық фольклор мен ескі діни нанымдарға, сондай-ақ шаруашылыққа байланысты туған жанрлар құрайды: салт өлеңдері; мал, шаруашылық туралы өлеңдер; дін салт өлеңдері; наурыз; бақсы сарыны; бәдік, арбау, жалбарыну; жарамазан және жарамазанның батасы; үйлену салт өлеңдері: әдет, салт; тойбастар; жар-жар, сыңсу-жұбату; беташар; мұң, шер өлеңдері: қоштасу, естірту, көңіл айту; жоқтау.

Осыдан әрі қарайғы бөлімдер: ертегілер; батырлық жыры; ғашықтық жырлары; айттыс өлеңдері; шешендік сөздер; та-

---

¹ Русское народное поэтическое творчество советской эпохи. М.-Л., 1952; Русское народное поэтическое творчество. Т.І. Очерки по истории русского народного поэтического творчества X начала XVIII в. М.-Л., 1953; Русское народное поэтическое творчество. Очерки по истории русского народного поэтического творчества середины XVIII – первой половины XIX века. М.-Л., 1955. Т.ІІ. Кн.1.; Русское народное поэтическое творчество. Очерки по истории русского народного поэтического творчества второй половины XIX начала XX века. М.-Л., 1956. Т.ІІ. Кн.2. и т.д.

² Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. Алматы, 1948. 1-т.

³ 1947 жылғы 21 қаңтарда жарияланған ҚК(б)П Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателер» атты қаулысын қараңыз.

рихи өлендер; қазақ совет фольклоры деп берілген. Аталған бөлімдер, негізінен, фольклордың ХХ ғасырға жеткен күйіндегі көркем жанрларды қамтыған, алайда, мұнда ол жанрлардың қай дәуірде қандай күйде болғаны сөз болмайды, неден, қайдан пайда болғаны, қалыптасу барысында нелерге сүйенгені айтылмайды. Сондай-ақ «Қазақ совет фольклоры» деген жеке бөлімнің болуы — зерттеушілердің сол тұстағы одақтық фольклортану мен әдебиеттануға тән ұстанымды басшылыққа алғанын айқын аңғартады. Мәселен, осы бөлімнің тараушалары мынадай: революциялық күрес кезеңіндегі өлең, жырлар; ауылды советтендіру жөніндегі өлең, жырлар; колхоз, өнеркәсіп өміріне байланысты халық әдебиеті; терме, мақалдар; қазақтың халық әдебиетіндегі Ленин, Сталин образы; ерлік туралы жырлар; халық әдебиетіндегі Аманкелді образы; Отан соғысы кезінің жырлары. Көріп тұрғанымыздай, тараушалардағы проблемалар азаматтық тарихтың ізімен, таза әдебиеттану шарттарымен қарастырылған және талданған шығармалардың дені — авторлық өлеңдер мен жырлар. Олар түгелдей таптық, советтік идеология тұрғысынан бағаланып, фольклорға ғана емес, бүкіл әдебиетке тән көркемдік-эстетикалық құндылығы жағынан қарастырылмаған. Сонымен қатар бұл бөлімде сол кездегі концепцияға сәйкес халық ақындары шығармашылығы мен фольклордың ара жігі ашылмай, біртұтас халық әдебиеті деп ұғыну орын алған. Сондықтан Ақмолда, Күдері, Жамбыл, Сәттіғұл, Иса, Нұрлыбек сияқты ақындардың өлеңдері совет фольклоры үлгісінде қаралған. Соның салдарынан бар деп есептелген совет фольклорының өзін дәуірлеу түгелдей дерлік ХХ ғасырдағы тарихи-қоғамдық кезеңдерге сәйкестендіріліп, фольклор өмір ағымына сай жедел өзгеріп отыратын рухани дүние емес екені ескерілмеген. Ал, «совет фольклоры» деген ұғымға келсек, ол көпке шейін ғылымда мойындалып келді.

Совет фольклоры — толыққанды шығармашылық деген тұжырымды халық ақындарының өлеңдері мен жыр, толғаулары негізінде дәлелдемек болған еңбектің бірі — 1955 жылы жарыққа шыққан «Очерки казахской народной поэзии советской эпохи» атты кітап болды⁴. Бұл кітапта жоғарыда айтылған концепциялық кемшіліктер толығымен көрініс тапты, ақындардың ауызша, импровизациямен шығарған өлең-жырлары халық поэзиясы деп танылды, ақындардың айтысы да халық поэзиясының туындысы

⁴ Очерки казахской народной поэзии советской эпохи. Алма-Ата, 1955. Осы кітап туралы Б.Кенжебаевтың сын мақаласы да жарияланған болатын. Қараңыз: «Коммунист Казахстана» журналы. 1956. № 3. 57-61 б.

санатына жатқызылды. Дәл осындай көзқарас кейінгі еңбектерде де орын алды⁵. Мәселен, 1960 жылғы кітапта «Тарихи жырлар» бөлімінде 1916 жылғы көтеріліс туралы халық поэзиясын сөз еткенде акындардың шығармалары талданады. Ал, 1968 жылы жарыққа шыққан еңбекте «Советский фольклор» деп аталатын тараушада дәстүрлі фольклор жанрларының жай-жапсарына қысқаша шолу жасалып, содан соң Жамбылдың, Исаның, тағы басқа акындардың импровизаторлық өнері мен өлең-толғаулары туралы жазылды.

Жалпы, ХХ ғасырдың 70-жылдарына дейін бүкіл Кеңес Одағы фольклортануында орныққан қағида бойынша еңбекші бұқараның шығармашылығы ретінде жекелеген жыршылар мен сказительдердің ескі фольклорлық дәстүрге негіздеп жырлаған туындылары советтік эпос деп танылды. Сөйтіп, орыс фольклористикасында Марфа Крюкова секілді сказительдер шығарған былиналар, бізде ұлы Жамбыл, Нұрпейіс, Доскей, т.б. акындарымыз шығарған жырлар фольклор деп қабылданды, ал, оларды зерттегенде әдебиет заңдылықтары басшылыққа алынды. Осы концепцияның айқын көрінісі — 1964 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбек болды⁶. Бұл том түгелдей совет фольклорына арналды да, қазақ совет фольклоры туралы ғылымның даму тарихы; қазақ совет фольклорының даму жолдары деген екі үлкен бөлімді қамтыды, сондай-ақ совет фольклоры есебінде атақты халық акындарының авторлық дастандары мен поэмалары да қарастырылды. Бір тәуірі — бұл шығармаларды талдағанда зерттеушілер олардың ежелгі фольклор поэтикасының ізімен, дәстүрімен шығарылғанын атап көрсетеді. Әсіресе, шығыс дастандарының үлгісінде туғандарын да, әрі өзіміздің жазба әдебиетіміздің әсерінен жазылғандарын да нақты мысалдар арқылы нанымды дәлелдеген⁷. Ал, советтік өмірді бейнелеген шығармаларды реалистік көркем әдебиеттің талаптары негізінде талдау арқылы ғалымдар халық акындарының дүниелері фольклорға келе бермейтінін мойындаған деуге болады.

Совет өкіметі кезінде фольклор болды ма, жоқ па, болса — ол қандай еді — деген сауалдар төңірегінде ХХ ғасырдың 60-70 жылдарында бүкіл одақтық фольклортануда үлкен пікірталас туды. Қорыта келе, «совет фольклоры» деген фольклор болған жоқ, сол

⁵ Қазақ әдебиетінің тарихы: Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1960. 1 т., 1-кітап; История казахской литературы. В 3 томах. Казахский фольклор. Алма-Ата, Т.1. 1968.

⁶ Қазақ әдебиетінің тарихы. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Совет дәуірі. Алматы, 1964. 1-т., 2-кітап.

⁷ Сонда. 258-268-б.

ұғымның өзі де қате, ғылыми жағынан дәлелсіз дейтін тұжырым орнықты. Осыған орай есте ұстайтын нәрсе — фольклор деп тек қана ежелден келе жатқан авторы жоқ шығармаларды айту керек пе, әлде әр заманда туып, ел ішінде айтылып жүретін халық шығармашылығын да тану дұрыс па? Біздіңше, дәстүрлі фольклормен қатар бүгінде ел арасына тарап кеткен авторы беймәлім әртүрлі жаңа өлеңдер (әсіресе, кара өлең), мақалдар, әңгімелер мен анекдоттар — халық шығармашылығы ретінде фольклор болып саналуға тиіс. Әрине, бұлар ерте заманнан келе жатқан фольклордан ерекше, мұнда дәстүрлі фольклорлық поэтика жоқ, бірақ халықтық этика мен ұғым-түсініктер бой көрсетеді. Демек, бүгінгі таңдағы халық шығармашылығынан ежелгі фольклорды іздемеу керек. Сонымен бірге заманның, қоғамның талап-талғамына сай халық шығармашылығының түрі, орындалу мәнері өзгеше болуы ықтимал екенін, сондай-ақ халық шығармашылығы жаңа формада, айталық, отбасылық ансамбль түрінде де болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Қазақ фольклорының тарихын зерттегенде осының бәрі есте болуға міндетті.

Фольклордың өзінің де тарихы, қалыптасу, даму жолдары бар екені, оның әр дәуірде әр түрде болатындығы — бүгінгі күнде күмән туғызбайтын ақиқат. Өткен ХХ ғасырдың өзінде-ақ қазақ фольклорының тарихи кезеңдерін қарастыруға ұмтылыс болды. Мысал ретінде жоғарыда аталған «История казахской литературы» атты еңбектің фольклорға арналған бірінші томын атауға болады. Кітапта «Очерк истории казахского фольклора» деген тарау беріліп, ол төмендегі тараушаларға бөлінген: фольклор времени этногенеза казахского народа; фольклор XVI-XVIII вв.; фольклор XIX — начала XX вв.; советский фольклор⁸. Бұл жерде айтатын нәрсе — қазақ фольклорының тарихын дәуірлеуге ғалымдардың көңіл бөлгенін құптай отырып, дәуірлерді анықтау принциптерімен келісу қиын. Өйткені, мұнда азаматтық тарихтың ізімен жүру шарты қолданылған да, фольклор тарихы майда кезеңдерге бөлініп кеткен, әрі фольклордың ішкі даму заңдылықтары ұмыт қалған, соның нәтижесінде фольклор тарихы әдебиеттің даму жолдарына сай болып шыққан. Рас, бұл еңбекте жекелеген жанрларды тарихи дамуы тұрғысынан зерделеуге күш салған жайт бар, алайда, авторлар көбінесе кеңес өкіметіне дейінгі және кеңес тұсындағы деп, екі кезенді бөле көрсетеді. Бірақ, жалпы алғанда, бұл кітап — қазақ фольклоры — өзіндігі мол мұра екенін, оның өз

⁸ История казахской литературы. В 3 томах. Казахский фольклор. Алма-Ата, 1968. Т.1. С.64-124.

даму жолдары болғанын алғаш мәселе етіп қойған еңбек болды.

Сонымен, ойымызды қорыта айтар болсақ, қазақ фольклоры — әдебиеттің бастауы бола тұра, өзіндік қасиеттерге де бай. Оның ұзақ тарихын баяндамастан бұрын, фольклордың мәні мен мағынасын ашып, оның теориялық мәселелерін сөз етіп алған жөн сияқты. Алдымен «фольклор» деген не, оның статусы қандай, теориялық негіздері мен жанрлық табиғаты қалай әрі неден көрінеді деген проблемаларды қарастырып, олардың фольклор қалайша және қандай жолдармен қарапайымдықтан көркем сөз өнеріне көтеріліп, бүгінгі заманға жеткен классикалық түріне айналуындағы рөлін көрсету — бұл еңбектің басты мақсаты. Аса көңіл бөліп айтатын нәрсе: бұл монография — оқулық емес. Егер оқулыққа қойылатын талап — ғылымда қабылданған, тұрақты қағидаға айналған тұжырымдар берілуі керек болса, мұнда фольклортанудың әркілі мәселелері жаңадан жазылған зерттеулердің нәтижесін пайдалана отырып, өзіндік ізденістер мен талдауларға негізделген соны пікірлер ұсынылады, қазақ фольклоры жалпы адамзаттық руханияттың даму заңдылықтары аясында қарастырылып, оның ежелгі түр-сипаты басқа құрлықтардағы XX ғасырға дейін көне рулық-тайпалық салтта өмір сүрген жұрттардың рухани мәдениетімен тарихи-стадиялық әрі тарихи-типологиялық әдістермен салыстыру арқылы анықталады.

Оқырман назарын мына жағдайларға да аударуды жөн санаймыз. Бұл еңбекте жанрлардың зерттелу тарихы баяндалмайды, оған жеке зерттеу жұмысын арнау керек. Кітаптың мақсаты — ұлттық фольклорымыздың даму жолдарын көрсету, оның жеке-леген жанрларының туу, қалыптасу, өркендеп-өзгеру үдерістерін айқындау. Әрине, бұл жерде белгілі дәрежеде шарттылық болатыны күмәнсіз, өйткені, қай жанрдың болса да пайда болған мезгілін дәл осы уақыт деп кесіп айту қиын. Сондықтан бір жанр бір дәуірде қарастырылса, ол нақ сол кезеңде туған деп түсінбеу керек, себебі ол жанрдың бастауы бұрыныраққа барады, ал қалыптасуы, немесе өркендеуі сол қарастырылып отырған шаққа дөп келеді. Айталық, «Қазақ хандығы тұсындағы фольклор» құрамында қаралатын кейбір жанрлар тап сол заманда тумаған, олар ертеректе пайда болып, хандық кезінде өркендеп, көркем фольклорға айналған. Сол сияқты «Жаңа дәуірдің» де біраз жанры өз бастауын орта ғасырда алып, көркемделіп дамуын XVIII-XIX жүзжылдықтарда басынан кешірген. Сонымен бірге бұл дәуірде жаңа жанрлар мен шығармалар да өмірге келіп отырған. Ал, XX ғасырдағы фольклор туралы сөз болғанда жаңадан пайда болғандармен қатар бұрынғы жанрлардың өзгергені, жаңа сипатқа ие болғаны айтылады. Тағы бір ескертетін

нәрсе: еңбектің құрылымында бірізділік сақталмағандай көрінуі мүмкін. Оның себебі үлкен жанрларға жалпы сипаттама беріледі де, олардың ішкі шағын жанрлық түрлері жеке тараушаларға бөлінеді. Мәселен, дастан жанрын сөз еткенде оған жалпы сипаттама беріліп, ал ішкі шағын түрлері «діни дастандар», «хикаялық дастандар», «ғашықтық дастандар» деп бөліне, жеке қарастырылады. Басқа да үлкен жанрларға осы шарт қолданылды. Және үлкен жанрларға жататын кейбір шығармалар жеке талданды, ондағы мақсат — фольклордың сөз өнеріне айналғанын, оның өнерлік қасиеттерін көрсету болды.

Ұжымдық монографияның жазылуы барысында жаңа зерттеулермен қатар ертеректе жазылған белгілі ғалымдар З.Ахметов, Б.Уахатов, Д.Шалабеков, Б.Ақмұқанова еңбектері де ықшамдалып пайдаланылды. Мұның себебі, біріншіден, олардың жұмыстарында әлі күнге құнды тұжырымдардың болуы, екіншіден, ғылымда әрқашан жалғастық болатындығы. Әрине, кітаптағы айтылған кейбір ойлар мен пікірлер, тұжырымдар даулы болуы да мүмкін, кей тұстары күмән тудыруы да ықтимал. Бұлай болуы орынды, себебі қазақ фольклоры нақ осы тұрғыда зерттеліп көрген емес және ешбір елде фольклор тарихы арнайы түрде бұлайша жүйелі сипатта әлі күнге дейін зерделенген жоқ. Егер ғалымдар мен мамандар тарапынан ескертпелер, тілектер айтылып жатса, авторлық ұжым оған түсіністікпен қарап, ризашылығын білдіреді.

Еңбектің тараулары мен тараушаларын жазған ғалымдар: ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор **С.Қасқабасов** («Кіріспе», «Қазақ фольклоры: статусы мен теориялық негіздері», «Ежелгі замандағы рухани мәдениет: жалпы сипаты», «Орта ғасырлардағы фольклор: жалпы сипаты», «Жаңа дәуірдегі фольклор: жалпы сипаты», «Миф», «Хикая», «Этиологиялық ертегі», «Қиял-ғажайып ертегі», «Хайуанаттар туралы ертегі», «Батырлық ертегі», «Ғашықтық жыр», «Аңыз», «Әпсана», «Хикаят», «Новеллалық ертегі», «Сатиралық ертегі», «Тарихи жыр: жалпы сипаты», «Кенесары туралы тарихи шығармалар», «Лиро-эпикалық (балладалық) жыр»; ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор **Р.Бердібай** («Көне эпос», «Батырлық жыр: жалпы сипаты»); филология ғылымдарының докторы, профессор **Ш.Ыбыраев** («Көне эпос»); ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор **З.Ахметов** пен филология ғылымдарының кандидаты **Б.Ақмұқанова** («Қазақ хандығы кезеңіндегі фольклор» тарауына «Мақал-мәтел»); филология ғылымдарының докторы,

профессор **Б.Абылқасымов** («Арбау», «Бәдік», «Баксы сарыны»); филология ғылымдарының докторы **К.Матыжан** («Үйлену ғұрып фольклоры», «Балалар фольклоры», «Жаңылтпаш»); филология ғылымдарының докторы, профессор **Ш.Керім** («Егіншілік жөніндегі фольклор», «Жұмбақ», «XX ғасырдағы фольклор» тарауына «Мақал-мәтел»); филология ғылымдарының докторы **Б.Әзібаева** («Дастан: жалпы сипаты», «Хикаялық дастан», «Діни дастан», «Ғашықтық дастан»); филология ғылымдарының докторы **М.Жармұхамедұлы** («Айтыс: жалпы сипаты», «Қыз бен жігіт айтысы», «1916 жылғы көтеріліс туралы фольклор»); филология ғылымдарының докторы **Б.Уахатов** («Наурыз мейрамы мен фольклоры», «Қара өлең», «Тарихи өлең»); филология ғылымдарының докторы, профессор **А.Сейдімбек** («Күй аңызы», «Қара өлең»); филология ғылымдарының докторы, профессор **Т.Қоңыратбай** («Түркі қағанаты кезіндегі фольклор», «Тарихи аңыз»); **Ш.Уәлиханов** атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент **А.Тоқтабай** («Наурыз мейрамы мен фольклоры», «Қымызмұрындық тойы мен өлеңдері»); филология ғылымдарының кандидаты **Д.Шалабеков** («Жұмысшылар фольклоры»); филология ғылымдарының кандидаты **С.Сәкенов** (Тарихи жыр: «XIV-XVII ғасырлардағы оқиғалар мен тұлғалар туралы жырлар», «XVIII ғасырдағы оқиғалар мен тұлғалар туралы жырлар», «XIX ғасырдағы оқиғалар мен тұлғалар туралы жырлар»); филология ғылымдарының кандидаты **Ж.Ахметжанова** («Тарихи өлең»); филология ғылымдарының кандидаты **С.Дәрібаев** («Егіншілік жөніндегі фольклор»); филология ғылымдарының кандидаты **Р.Әлмұханова** («Жарапазан», «Оғыз-қыпшақ дәуіріндегі фольклор», «Алтын Орда тұсындағы фольклор», «Алпамыс батыр», «Айтыс: жалпы сипаты», «Мысал айтыс», «Шешендік сөз»); филология ғылымдарының кандидаты, доцент **П.Әуесбаева** («Әңгіме»); фольклортану бөлімінің ғылыми қызметкері **Д.Жақан** («Жерлеу ғұрпының фольклоры», «Қобыланды батыр», «Лирикалық өлең», «Өлең»); фольклортану бөлімінің ғылыми қызметкері **А.Тойшанұлы** («Терімшілік пен аңшылыққа қатысты фольклор», «Мал шаруашылығына байланысты фольклор», «Жалбарыну», «Алғыс (бата)», «Қарғыс», «Ант», «Едіге», «Әлеуметтік-сүйіспеншілік дастан»). Кітапты баспаға дайындауға институттың ғылыми қызметкерлері **Д.Жақан** мен **А.Тойшанұлы**, **Д.Рахметова** қатысты.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ: СТАТУСЫ МЕН ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

«Фольклор» – ағылшын сөзі, «халық даналығы» деген ұғымды береді. Алайда, бұрынғы СССР-ден басқа өркениетті елдерде «фольклор» кең мағынада түсініледі. Оған халық музыкасын, халық биін, халық өлеңін, халық театрын, халық әдебиетін, халық қолөнерін, ырымдар мен ғұрыптарды, салттар мен нанымдарды жатқызады. Солсебепті оларда «фольклор» сөзімен қатар көбінесе «этнография» сөзін қолданады, ғылымын «этнология» дейді. Ал, бұрынғы СССР-ді және социалистік лагерьді құраған елдерде «фольклор» терминімен тек халық әдебиетін, дәлірек айтқанда, халықтың ауызша туып, ауызша орындалатын шығармаларын атау орныққан. Бұл дәстүр ХІХ ғасырдың екінші жартысында Ресейде, ХХ ғасырда соған қараған халықтардың ғылымында орын тепті.

Қазақ ғалымдары да осы үрдісті қолдап, фольклорға халық әдебиетін (бұған дейін ақындар поэзиясын да) жатқызу дәстүрін енгізді де, екі атауды аралас қолданып келеді. Бірақ «халық әдебиеті» деген атау әлем қабылдаған «фольклор» ұғымын толық бере алмайды. Мысалы, көркемдігі нашар, өнер деңгейі жоқ ауызша орындалатын шығармалар толық мағынада сөз өнері, яғни әдебиет бола ала ма? Сол сияқты алуан түрлі ырымдар, салттар мен нанымдар, бата, алғыс, қарғыс, арбау, жауын шақыру, күн жайлату, жарапазандар өз мағынасындағы әдебиет бола қоймас. Ендеше, «халық әдебиеті» дегеннен гөрі өркениетті мемлекеттер қолданатын «фольклор» терминін қабылдап, орнықтыру жөн сияқты. Ал, «халық әдебиеті» ұғымын синоним ретінде көркем фольклорды, яғни өнер қасиеті бар шығармаларды сипаттау үшін қолданған орынды болмақ.

Фольклор – синкретті, көпфункционалы руханият. Ол әрі танымдық, әрі эстетикалық қызмет атқарады. Фольклор тәрбиелік

мақсатта да пайдаланылады. Сонымен бірге фольклордың утилитарлық (қолданбалы) функциясы да бар, яғни ол белгілі бір жағдайда тұрмыстық қажетті өтейді. Фольклордың ең маңызды функциясы — эстетикалық және сейілдік. (Әлбетте, қажет болғанда, идеологиялық міндет те атқарады). Фольклор қызметінің мұншалықты көп болуы, бір жағынан, оның синкреттілігінен туындаса, екінші жағынан, әр жанрдың әр дәуірде әртүрлі міндет атқаруына және фольклорлық шығармалардың орындалу мақсатына байланысты. Утилитарлық және тәрбиелік мақсат көздеген фольклорлық шығармалардың көркемдік сапасы эстетикалық және сейілдік қызмет атқаратын туындылардың поэтикалық деңгейінен төменірек болады. Егер бірінші топтағы шығармаларда нені айту керек деген мақсат алға қойылса, екінші топқа енетін туындыларда нені және қалай айту керек мәселесі бірінші кезекте тұрады.

Осы уақытқа дейін біз фольклорды тек сөз өнері ғана деп ұғынып келдік. Бұл түсінік фольклордың аясын тарылтады әрі сөз өнерінің эстетикалық-эмоциялық қасиетін төмендетеді. Өнер дегеніміз — өмірді, оқиғаны, құбылысты немесе сезімді көркем түрде бейнелеп, қайта жаңғырту. Олай болса, арбау, алғыс, қарғыс немесе әртүрлі ырымдар мен нанымдар болмысты, я болмаса сезімді көркем түрде бейнелеуді, жаңғыртуды мақсат тұтпайтындықтан сөз өнері бола алмайды. Бұған қоса, өнер болу үшін шығарманың поэтикасы, композициясы, іс-әрекет атқаратын кейіпкерлері, олардың қалыңдығы, т.б. қасиеті болуы керек. Осы тұрғыдан келгенде, ұлттық сөз өнерімізді үш түрге бөлуге болады: фольклор, ауыз әдебиеті (ақын, жыраулар поэзиясы) және жазба әдебиет. Бұлардың үшеуіне де ортақ белгілері болумен бірге әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Фольклордың үш сипаты бар: а) фольклор — ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра; ә) фольклор — тұрмыстың бір бөлшегі; б) фольклор — сөз өнері.

Фольклор — ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра. Ол — көп заманның, бірнеше дәуірдің, әртүрлі қоғамның жемісі, сондықтан көпқатпарлы, көпсатылы және көпмағыналы, көпқырлы. Ежелгі замандарда пайда болған ырымдар мен ғұрыптар, діни ұғымдар мен мифтер, — бір жағынан, фольклор, өйткені, олар сол тұстағы адамдардың ауызша шығарып айтқан әңгімелері және іс жүзінде атқарған ырым-кәделері. Бұл тұрғыдан қарағанда, олар — екінші жағынан, сол дәуір қоғамының мәдениеті болды, себебі сол замандағы адамдар атқарған ырым-кәделер мен айтылған әңгіме-мифтер сол қауым үшін мәдени рөл де атқарды. Үшінші жағынан,

әртүрлі ырымдар, ғұрыптар, діни нанымдар мен мифтер алғашқы қауым адамының дүниені танып-білу процесінде қалыптасқан руханият еді. Олар, түптеп келгенде, сол бір көне дәуір адамдарының дүниетанымы еді.

Қазақ фольклорында осы айтылғандардың барлығы кездеседі десе де болады. Атам заманда ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың әрі дүниетанымы, әрі рухани мәдениеті болған діни нанымдар мен әртүрлі ырым-кәделер, мифтер түрінде өмір сүрген ежелгі фольклор бізге мұра болып та жеткен. Солармен бірге әр кезең қоғамында пайда болған басқа да көптеген ұғымдар мен түсініктер, мифтер мен әңгімелер де фольклорлық дүниелер болып, сол әр заманның белгі-бедерін, түсінік-пайымын да сақтап келген. Солардың бәрінің басы фольклорда қосылады. Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың қазақ фольклорындағы көрінісі болып анимизм, тотемизм, магия, табу, сондай-ақ рулық қауымның дамыған тұсында қалыптасқан шамандық түсініктер мен аруаққа табыну есептеледі.

Анимизм — адамзаттың ең ерте кезеңінде пайда болған нанымның бірі. Бұл наным бойынша дүниедегі нәрсенің бәрі жанды, өлі мен тірінің, адам мен табиғаттың бір-бірінен еш айырмасы жоқ. Алғашқы қауым адамы өзін табиғаттан, жан-жануардан бөлмеген, яғни «адам мен табиғаттың тендігі» туралы ұғым қалыптасқан. Адам өзін қоршаған ортадағы нәрсенің бәрі адам сияқты жанды нәрсе, олар адамша тірлік етеді, сондықтан олармен адам тікелей араласа алады, оп-онай бір-біріне ауысады, құбылып, бірі-бірінің кейпіне ене алады, тілдеседі деп нанған. Мұндай анимизм фольклорда, әсіресе, миф пен ертегіде жиі кездеседі: адам оп-онай анның немесе басқа бір нәрсенің түріне енеді; я болмаса, хайуан адам кейпіне ауыса алады, ол адамша сөйлейді; немесе адам мен жануар үйленіп, бірге ғұмыр кешеді.

Тотемизм — адам, яки ру-тайпа белгілі бір жануардан, өсімдіктен, немесе желден, күн сәулесінен, я болмаса басқа бір ғажайып нәрседен туады деп илану және сол бабасының керемет қасиеттері ұрпағына дариды деп түсіну. Бұл пайым Шыңғыс ханның күн нұрынан жаралғаны, Төстіктің анасы төстік жегеннен туғаны, Қобыландының шешесі қабыланның жүрегіне жерік болуы, Алпамыстың әулиеден, ал Едігенің пері қызынан тууы сияқты мотивтерге негіз болған. Кейбір ертегілерде кейіпкердің атасы — аю, қасқыр сияқты жыртқыш аңдар болып келеді. Енді бір мифтерде адам мен тылсым өкілдерінің үйленіп, олардан туған бала ғажайып күштің немесе басқа бір керемет қасиеттің иесі болады. Осындай тотемистік ұғымдар ордалы жыланды, немесе ақ жыланды көрген,

оларға жақсылық істеген кейіпкерлердің жан-жануар тілін білетін, я болмаса зор бақытқа кенелетін адам жайындағы ертегілерде де бой көрсетеді.

Магия — алғашқы қауымда пайда болып, кейін әртүрлі өзгеріске ұшырап, әлі күнге дейін ел арасында сақталған сөздің немесе басқа бір іс-әрекеттің керемет қасиеті бар деп, олардың құдіретіне сену. Сөз, я болмаса бір іс-әрекет ырым арқылы басқа адамға, затқа, аңға әсер етуге болады деген түсінік фольклорда кең тараған. Көптеген мифтер мен ертегілер осы магияны арқа тұтады, ондағы кейіпкерлер бірін-бірі оп-онай, сиқыр, немесе дұға арқылы, я болмаса ишара, ниет көмегімен-ақ аңға, құсқа, хайуанға, өсімдікке, т.б. затқа айналдырып жібереді. Мұндай шығармаларды былай қойғанда, алғыс, қарғыс, бата секілді фольклор жанрлары түгелімен осы магияға негізделген. Магия пайдалы (онды) және зиянды, тікелей және шалғай болып та келеді.

Табу — дүниеде зиянды күш көп, солардан аман болу үшін әртүрлі ырым, жоралғы жасалған, олар атқарылмаса, бақытсыздық болады деп сенген алғашқы қауым адамдары неше түрлі тыйым ойлап тапқан. Тыйымның түрлері фольклорда ғана емес, күнделікті тұрмыста да жиі кездеседі. Мысалы, бүйірді таянбау, шашты жалбыратпау, есікті кермеу, түнде суға бармау, қасқырдың атын атамау, ай сәулесінің астында ұйықтамау, т.т. Мұндай тұрмыстық тыйымның көбісі ескі діни нанымдармен байланысты болса, енді біразы елдің өмір тәжірибесінен туындаған. Ал, фольклорда кездесетін табу — кейіпкерлердің тағдырына әсер ететін тыйым. Көп жағдайда ертегінің, дастанның қаһарманына белгілі бір тыйым салынады, алайда, ол тыйымды бұзады, соның кесірінен кейіпкер бір пәлеге тап болады. Ер Төстіктің жаңа түскен келіншегі Кенжекей қайын атасы Ерназарға Сорқудықтың басына қонбасын деп, тыйым салады. Алайда, Ерназар оны тыңдамайды. Ақырында, оны жалмауыз кемпір ұстап алып, сүйікті ұлы Төстікті беруге мәжбүр етеді. Осылай тыйымды бұзып, сорға ұшыраған Төлеген, Мамай, Едігенін әкесі, т.б. қаһармандар тағдырында ежелгі табудың, яғни алғашқы қауым адамының дүниетанымы жатқанын айғақтайды.

Шамандық — алғашқы қауым ыдырап, рулық қоғам қалыптасқан тұста етек алған табиғатқа, аспан әлеміне табыну және адам арасында ерекше кереметке ие, дүниенің барлық сырын білетін, тылсым күштермен араласып жүретін айрықша жан, ғажайып кісі болатынына сену. Бұл наным бойынша әлем құрылысы вертикалді: аспан әлемі, жер беті, жер асты болып келеді; сондай-ақ жаһан — төрт бұрышты жазық түрінде болады. Сонымен бірге осы үш әлемді, төрт

бұрышты түгел шарлай алатын адам бар, оның қолынан келмейтіні жоқ деп ұғынған. Ол — баксы (шаман). Оның басты міндеті — адамдарды аурудан, апаттан сақтап қалу, қара күш иелерімен ымырасыз шайқасып, адам баласын қауіптен құтқару, т.т. Осылардың бәрі қазақтың көне мифтері мен ертегілерінде, ырым мен әдет-ғұрпында, әпсана мен хикаяттарында мол ұшырасады. Ер Төстіктің жер астына түсіп кетуі, содан соң жер бетіне шығуы, Қорқыттың дүниенің төрт бұрышын шарлауы, Күнікей қыздың Күн астында, Айбарша сұлудың Ай астында болуы — бәрі ежелгі шамандық наным жемісі. Фольклорлық шығармадағы бас кейіпкердің керемет көмекшілері — қолынан келмейтіні жоқ шаманның елесі. Ал, ертегілердегі жалмауыз кемпірдің ғаламаттығы, жер мен көкті тіреген алып бәйтеректің биіктігі, сондай-ақ сикырлықты пайдаланып, кейіпкерлерге кейде зияндық, кейде жақсылық істейтін баксының өзі, міне, бұлар да шамандық ұғым белгісі.

Фольклор — тұрмыстың бөлшегі. Фольклор — адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние. Ол күнделікті өмірде утилитарлық функция орындайды, яғни тұрмысқа қызмет етеді, қажетті бір істі атқарады. Сол себепті фольклордың біраз бөлігінде саналы көркемдеу болмайды. Осындай фольклордың қатарына тұрмыстық қызмет атқаратын ғұрыптық және үйлену салтына әрі жерлеу рәсіміне байланысты жанрлар жатады. Мысалы, сәби дүниеге келгенде жүзеге асырылатын әртүрлі ырым-кәделер мен соларға қоса орындалатын ғұрыптық өлең-жырлар, тілек-баталар, дұғалар, сол тәрізді сәбиді қыркынан шығару мен бесікке салу кезінде атқарылатын ырымдар мен айтылатын шарапатты сөздер, тұсаукесер мен сүндет той кезінде орындалатын кәде-жоралғылар мен өлеңдер — бұлардың бәрі міндетті түрде орындалуға тиісті фольклор. Ол ырымдарсыз, шапағатты тілек-батасыз, ақ тілеулі дұғасыз аталған шаралар жүзеге асырылмайды. Демек, бұл тұста фольклор — тұрмыстың бір бөлшегі, тіршіліктің қажетті ісі болып көрінеді. Осы сияқты үйлену салтындағы ырым-кәделер мен жар-жар, сынсу, беташар секілді жырлар, ал адам қайтыс болғанда міндетті түрде айтылатын естірту, көңіл айту, жұбату, жерлеу рәсімі бойынша айтылуға тиісті жоқтау — адам өмірінің әр кезеңінде таза тұрмыстық, утилитарлық қызмет атқаратын фольклор. Бұларсыз үйлену тойы, жерлеу рәсімі болмайды. Ендеше, фольклор — тұрмыстың өзімен біте қайнап, қосылып кеткен руханият.

Фольклордың бұл түрінде ежелгі дәуірдің пайым-түсінігі, діни ұғымы мен нанымы, дүниетанымы толық пайдаланылады. Бірақ бұл жағдайда олар әдейі қолданылмайды. Керісінше, көне заман